

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
TILSHUNOSLIK KAFEDRASI

Sarimsaqova Feruza

MAVZU: Morfologiya. morfologik xususiyatlar haqida

REFERAT

ANDIJON-2014

Reja

- 1.Kelishik kategoriyasi.*
- 2.Egalik kategoriyasi.*
- 3. Fe`l zamonlari.*
- 4.SHaxs-son kategoriyasi.*

Soʻz turkumlarini aniqlashda morfologik-leksik va sintaktik belgilar asos qilib olinadi, hamda ular turli xil guruhlariga, kategoriyalarga ajratiladi. Soʻz turkumlarini tasnif qilishda, bu sohadagi qator noaniqliklarni bartaraf etishda Chuqur mulohaza yuritib, ularni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash va isbotlab berishda E. D. Polivanov, X. Komilova, U. Tursunov, V. V. Reshetov, A. Gʻulomov, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlarning xizmatlari katta boʻlgan.

Oʻzbek shevalarining morfologiyasini bayon etib berishda mavjud fikr-mulohazalarga asoslanib ish koʻrildi. Shunga koʻra oʻzbek shevalarining morfologiyasi ham mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari va alohida guruhlariga boʻlib oʻrganiladi. Ushbu sohalarda sheva materiallarida oʻzaro umumiyliklar bilan bir qatorda, oʻziga xos tomonlar ham koʻzga tashlanib turadi. Bu holni kelishiklarning egalik va koʻplik kategoriyalari; feʼl zamonlari, feʼl mayllari hamda feʼlning funkional shakllarini oʻrganish kabi sohalarda aniq tasavvur etish mumkin. Shevalar morfologiyasidagi bunday oʻziga xos tomonlar boshqa soʻz turkumlari va kategoriyalarida ham mavjud.

KELISHIK KATEGORIYASI.

Kelishik kategoriyasi otning yoki otlashgan soʻzning boshqa gap boʻlaklari bilan boʻlgan grammatik bogʻlanishini koʻrsatib keladi, ularning gapdagi vazifasini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu xususiyat oʻzbek adabiy tili uchun ham umumiydir.

Oʻzbek adabiy tilida oltita kelishik, beshta grammatik koʻrsatkich mavjud. Chunonchi bosh kelishikning qoʻshimchasi boʻlmaydi. Oʻzbek xalq shevalarining bir qismi adabiy tildagi holat bilan umumiylikka ega boshqa bir qismi esa bu jihatdan farqlanadi. Qorluq-chigil-uygʻur lahjasi guruhiga kiruvchi shevalarning aksariyatida oltita kelishikning toʻrtta koʻrsatkichi bor. Bunda qaratqich va tushum kelishiklari bir shaklda, yaʼni tushum kelishigi shaklida keladi. Samarqand, Buxoro, Urgut, Shahrisabz, Kattaqoʻrgʻon va ularga oʻxshash shevalarda joʻnalish va oʻrin-payt kelishiklari ham aralash holda qoʻllanilib, oʻzlarining shakli jihatidan joʻnalish-oʻrin-payt kelishigiga oʻxshaydi. Oʻgʻuz lahjasida ham qaratqich va tushum kelishiklarining koʻrsatkichlari koʻp hollarda bir xil koʻrinishga ega boʻladi. Faqat ayrim hollardagina farqlanish koʻzga tashlanib turadi.

Qipchoq lahjasi tarkibini tashkil etuvchi shevalarda ham baʼzan qaratqich-tushum kelishigi holda kelishi uchraydi.

Qaratqich va tushum kelishiklari koʻpgina oʻzbek shevalarida bir xil koʻrsatkichga ega boʻlishiga qaramasdan, ularning har biri mustaqil kelishik sanaladi. Joʻnalish va oʻrin-payt kelishiklari haqida ham xuddi shu fikrni takrorlash lozim. Mazkur kelishiklar qoʻllanilishi, vazifalari, maʼno xususiyatlari kabilar bilan oʻzaro farqlanib turadi. Bu, ayniqsa, gap ichida

yaqqol ko'zga tashlanadi. Qaratqich birikmada, ya'ni qaratqich kelishigi qaralmishda egalik qo'shimchasining kelishini talab qiladi. Bunga o'xshash xususiyat tushum kelishigida bo'lmaydi va hokazo.

O'zbek adabiy tili va uning lahja va shevalarida quyidagi kelishiklar mavjud: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi.

BOSH KELISHIK.

Bosh kelishik hech qanday qo'shimchaga ega bo'lmaydi. Bu xususiyat o'zbek adabiy tili uchun ham, o'zbek xalq shevalari uchun ham umumiydir. Bosh kelishikda kelgan so'z o'zining shakli jihatidan so'zning o'zak yoki negiziga teng keladi. Demak, bosh kelishikdagi so'z otda ega bo'lib keladi. Masalan, Isrofil narsalarni yig'ip bitta choynak bilan piyolani olip jonadi (Samarqand), ene b'r odom kelept' (Qo'qon), Ker'm b'zen'k'ge edi (Kattaqo'rg'on) kabi.

Shunday qilib, bosh kelishik shaklidagi so'z gapda kesim bo'lib keladi yoki tarkibli kesimda uning ajralmas qismi sifatida qo'llaniladi. Bunday vaqtda ular egaga bog'lamalar yoki ohang orqali birikadi. Masalan, Joldash okuvch' (qipchoq), dekanchilikdi sakasayam – bugday (Mankent).

Bosh kelishikda kelgan so'z boshqa kelishiklarni hosil qilish uchun boshlang'ich, ya'ni dastlabki shakl deb qabul qilinadi: paxtaniu talasiu, exmetti ishte kordim, choynekde chay damnep chikardi, suvdi mexmannardi ald`ga koydi (Qipchoq).

QARATQICH KELISHIGI.

O'zbek adabiy tili materiallarida qaratqich kelishigi faqat bir qo'shimcha bilan, ya'ni - ning qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. O'zbek xalq shevalarida esa u turlicha qo'shimchalar yordamida kelishini ko'ramiz. Jumladan, qipchoq shevalarida - niun, - nin ko'rsatkichlari bilan bir qatorda - niu, - ni va ularning turli ko'rinishlari bilan yuzaga keladi. Qorluq-chigil- uyg'ur guruh shevalarida qaratqich kelishigi tushum kelishigining shaklin` bilan ishlatiladi . O'g'uz lahjasidagi shevalarda esa qaratqich kelishigi – nin ,
- nin, tushum kelishigining shakli - ni, - ni va qadimiy shakli bo'lgan - in, - in bilan ishlatiladi. So'nggi xususiyat qorluq-chigil- uyg'ur va qipchoq lahjalari materiallarida - niu, - ni va uning fonetik k o'rinishlari bo'lgan - d`, - t` ko'rsatkichlari ham ishlatiladi: Niqolaydi voktiga mani

uch min tannaga sortilar (Samarqand); et`yd` `ch` hol (turk), kore kekel ki o`zd`, qo`sht` (Andijon), men` `sh`m bitti ( Kattaqo`rg`on) kabi.

Qaratqich kelishigi belgisiz holda ham qo`llaniladi: okuvch`, q`shloq rey`s` ( Kattaqo`rg`on, Qarnob), alma guli naparman, men yariumniu taparman (Qorabuloq) kabi.

Shunday qilib qaratqich kelishigida kelgan otlar belgili va belgisiz holda qo`llaniladi. Bu, ayniqsa, yuqoridagi shahar va ularga o`xshash bo`lgan shevalar uchun xosdir. Bunday vaqtlarda otlarning qaratqich yoki tushum kelishigi shaklida ekanligi qaralmishdagi egalik qo`shimchasi yoki shu ot bilan bog`lanib kelgan fe`l orqali aniqlanadi.

Qipchoq lahjasida ham qaratqich kelishigi qo`shimchalari bir qapcha k o`rinishlarga ega bo`ladi. Bu, bir tomondan, so`z o`zaklarining qattiq yoki yumshoqligiga bog`liq bo`lsa, ikkinchi tomondan, assimilyativ hodisalar bilan ham bog`lanadi. Masalan, jetmishki o`zniun enesi xeli-xeli kelinchek; atamdin kadri otti; attin jilavini mekkem ushledi, besh koydun goshi bomas nexeri kabi.

Qaratqich kelishigining belgisiz holda qo`llanilishi qipchoq shevalarida ham mavjud: tav echkisi, minlise xadiumiu, goza bergi, bexer xevesi kabi.

O`g`uz lahjasida qaratqich kelishigi qo`shimchasining qo`llanilishi o`ziga xos xususiyatga ega. Uning belgilarini shartli ravishda uchga bo`lib ko`rsatish mumkin:

A) qaratqich kelishigining qo`shimchasi qattiq- yumshoq ko`rinishlarga ega bo`lib, - niun va - nin deb qo`llaniladi: yanniu kishinin, bir qizi bar edi, unin tarjimayi hali;

B) qaratqich kelishigi shakli tushum kelishigi qo`shimchasi - niu, - ni orqali ifoda etiladi: mana uchragan kishini adiuniu bilmeymen; Shuni bilen birge;

V) Qadimgi yozma yodgorliklarga xos bo`lgan - in, - in tarixiy shakllari bilan ishlatiladi. Bu shakllar qattiq va yumshoq undoshlar bilan tugagan so`zlarning o`zak va negizlari bilan qo`shilib keladi: kerekli dashiun agramiyok, kopin ishi qol bolur (o`g`uz) kabi.

Qorabuloq va Iqon shevalarida ham qaratqich kelishigining shakli - in, - in qo`shimchasi bilan ishlatiladi: mene bu uk uzun ketteligi, atiun bashiu kabi.

O`g`uz lahjasida ham qaratqich kelishigi belgisiz qo`llanish xususiyatiga ega: yaxshilik ki o`z yanina girdi, ki o`z xiyoli yarina getken kabi.

Til tarixi materiallarida ham qaratqich kelishigi qo`shimchalari hozirgi adabiy tildagi singari shaklga ega bo`lganligini ko`ramiz. Masalan, O`rxun-Enasoy yozma yodgorliklari, «Devonu lug`otit turk», Alisher Navoiy va uning zamondoshlari asarlarida - niun, - nin qo`shimchalari qaratqich kelishigini hosil qilgan. Shuning bilan birga, qo`shimchaning - nun, - nun kabi variantlari ham uchrab turadi. O`rxun-Enasoy yozma yodgorliklari materiallarida esa - iun, - in shakllari ham mavjud. So`nggi qo`shimcha qisman XI asr yozma yodgorliklarida ham uchrab turadi.

TUSHUM KELISHIGI.

Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasiga oid shevalarda tushum kelishigi – n' qo'shimchasi bilan shakllanadi: kiumdakium olse, un' mozorge obor'p koy'shs'n (Toshkent); bu odamlarni kochaga chiqardi (Samarqand); un' kuv'p ch'karvered' (Farg'ona); Ker'mn' bozorga kord'm (Kattaqo'rg'on); n'nen' berver (Jizzax) va boshqalar.

Ayrim hollarda tushum kelishigi - d', - t' qo'shimchasi bilan qo'llaniladi. Masalan, kore ke:k'l k'zd', qo'sht', ott' ote-enesini old'ge obord' (Andijon), 'tt' koppas, ott' teppas deb bomayd' (Qarshi), togd' taman bosiptu (Urgut) kabi.

Qorluq-chigil-uyg'ur shevalarida assimilyaciya hodisasi bilan bog'liq holda tushum kelishigining shakli - z', - m', - l', -sh', - p', - ch' kabi ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bu ayniqsa, Toshkent, Namangan, Shahrisabz, Urgut, Kattaqo'rg'on kabi shevalarda ko'proq ko'zga tashlanib turadi: u o'z'n chochch' yexsh' kored' (Toshkent); b'zz' mextep okuvchiler' (Kattaqo'rg'on); konullig'am bosiptu (Urgut) kabi.

O'g'uz guruhidagi turkiy tillarda gund uzun, kishin (kishda) kabi so'zlar ham uchraydi. Bular qadimgi yozma yodgorliklar tilida alohida kelishikni, ya'ni qurol kelishigini tashkil etgan bo'lib, hozirgi vaqtda bu xususiyat ayrim turkiy tillarda - n, - in, - un kabi shakllari saqlanib qolganligini ko'ramiz. Ularning ba'zilar hozirgi vaqtda holat va vaqt ravishlarini ifoda etadi.

- in, - in qo'shimchasi O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari, Alisher Navoiy va uning zamondoshlari asarlarida ham uchraydi va apcha keng miqyosda ishlatiladi. Tarixiy yozma yodgorliklarda hozirgi - niu, - ni ko'rsatkichlari ham to'la ravishda qo'llanilgan. Bulardan tashqari – iug, - ig, - ug, - ug kabi ko'rinishlari ham mavjudligi yodgorliklar materiallarida uchrab turadi.

Qipchoq guruhi shevalarida tushum kelishig quyidagicha shakllarga ega bo'ladi: - di, - di, - ti, - ti, - ni, - ni. Bulardan, - ni, - ni qo'shimchasi unli tovushlar bilan tugagan so'zlarga qo'shilib keladi: atasiuniu eytip keldi, gav echkisini ushlep aldi kabi.

- di, - di, - tiu, - ti qo'shimchalari undosh tovushlar bilan tamom bo'lgan so'zlarga qo'shiladi. Bulardan - ti, - ti qo'shimchasi assimilyaciya natijasida yuzaga keladigan hodisadir: Kerimdi bazarga jiger; suvdiu miymannardi aldiga koydiu; to'tti jegeni tavush kiyin; hozir atti korish emirmexel; pishekti kuvip ketti kabi.

Yuqorida qayd etilgan qaratqich va tushum kelishiklari materiallarida ularning shakllari jihatidan ham farqlanishi aniq ko'rinib turibdi. Lekin bu chegara hamma vaqt ham qat'iy bo'lib qolavermaydi. Bu shevalarda qorluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi singari bir xil shakl

kelishik- qaratqich va tushum kelishigi shaklida qo'llanilishi va o'zida ularga xos ma'no vazifalarini o'tash hollari uchrab turadi. Qaratqich va tushum kelishiklarining umumiy qo'shimchali holati hamma qipchoq shevalari uchun umumiy deyish mumkin. Masalan, bo'vaydiu uch uliu boreken; mexmannar suvdi choynig bilen otiup jugerdi, vu qaykini vaxtini xush etsenchi kabilar.

Bulardan tashqari, so'zlarning o'zak-negizlarida lablanish-lablanmaslik, qattiq-yumshoqlik va boshqa fonetik qonuniyatlarga muvofiq qipchoq shevalari – nu, - nu, - du, - du, - tu, - tu singari bir qapcha tushum kelishigi qo'shimchalari ko'rinishlariga ham ega bo'ladi. Bu, asosan, Yangiqo'rg'on tumanining qipchoq shevalari uchun xosdir.

Qipchoq shevalarida ham tushum kelishigi belgisi shakl qo'llanilishi bilan bir qatorda, belgisiz holatda kelishi apcha keng tarqalgan. Masalan, suv ichip ke, ish bajar, ash je kabi.

O'g'uz lahjasiga kiruvchi shevalarda so'zlarning o'zak-negizlari qattiq-yumshoqligiga qarab, - ni, - ni qo'shimchasi bilan qo'llaniladi; ... sunnatla:niu bakaredi, u jekleni bakiup yurdi, balalariuniu chaqirdi kabi. Bu lahjada tushum kelishigi vazifasida - iu, - I shakllari ham ishlatiladi. Masalan, mallardini keke ekit dedi kabi.

Tushum kelishigining belgisiz holda kelishi o'g'uz lahjasida ham uchraydi. Qorluq-chigil- uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalarida qaratqich kelishigidagi singari tushum kelishigi ham belgisi va belgisiz kelishi mumkin. Har ikkala holatda ham turli xil aniqlovchilik vazifalarini bajaradi. Ular narsaning aniq va noaniq, umumiy va xususiy ma'nosiga aloqador bo'lmaydi.

Ba'zan lingvistik materiallarda tushum kelishigining belgisiz holati bilan bosh kelishikni aralashtirmaslik lozim. Bunda hech vaqt ikki kelishik shaklini bosh va tushum kelishigining shakli deb qaralmasdan, faqat tushum kelishigining belgisi va belgisiz shakli deb karash lozim. Masalan, bitta kitob ko'rsating, xat yozmoq, ish bitilmoq, observatoriyaning tomosha qilmoq kabi to'g'riroq bo'lsa kerak deb o'ylaymiz.

So'nggi vaqtlarda ayrim manbalarda, o'zbek adabiy tilida oltita kelishik va ularning o'ziga xos oltita shakli bor degan fikr qayta-qayta takrorlanmoqda. Bunda bosh kelishikda ham ko'rsatkich mavjud deb gumon qilinadi. Bizningcha, bu yangi fikrdir. Chunki o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot yo'llarini belgilovchi materiallar, hatto, qadimgi yozma yodgorliklar, jumladan, O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida ham bosh kelishikning ko'rsatkichi borligi tasdiqlanmaydi. Demak, bosh kelishikning qo'shimchasining mavjudligi til tarixi manbalarida ham o'z ifodasini topmagan, hozirgi shevalar ham bu haqda guvohlik bera olmaydi.

JO'NALISH KELISHIGI

Qorluq-chigil-uygur shevalarida jo'nalish kelishigining qo'shimchasi – ge shaklida qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich unli va undoshlar bilan tugagan so'zlarga farqsiz qo'shib kelaveradi; Murod mexsed`ge yet`pt` (Toshkent); bu odamlarni bitta-bitta kochaga chikordi (Samarqand); `lon erige shunday dept` (Farg'ona); eyemle delege bored`le (Kattaqo'rg'on) kabi.

Chuqur til orqa k, g undoshlari kabilar bilan bitgan so'zlarga – ge qo'shimchasi qo'shilganda, jo'nalish kelishigining shakli – kelishigiga ega bo'ladi. Masalan, bokke borov o'z, d'yd`le (Toshkent, Qarnob); ochokka ot keke, dept` (Farg'ona); nond` ol`p k`shlokka boremen (Marg'ilon); yog yokka tomed`, moshavaya jazam yoq (Qarshi) kabi.

So'zlarning oxiri k, p, s, t, sh, x kabi jarangsiz undoshlar bilan tugaganda, jo'nalish kelishigining ko'rsatkichi - ke holatida qo'llaniladi. Masalan, tagim b'r kiyin `shke yuberemiz (Namangan); oshka polvon, `shka shol (Qarshi); esh`kke surkelmey `chker`ge k'r (Kattaqo'rg'on); pelukke eluk yokov o'z (Qarnob) singari.

Shevalarning ba'zilarida - ge qo'shimchasi g, g undoshlari bilan bitgan so'zlarga qo'shilganda ham o'zgarishsiz qo'llanilish hollari uchrab turadi. Bu Qarnob shevasi uchun xos xususiyatdir. Masalan, toqqe xemmes` bor`shge joned`; bergge borotm`z va boshqalar.

Jo'nalish kelishigining - e qo'shimchasi bilan qo'llanish holati mavjud bo'lib, ko'proq y, m, l, r, p, n sonor undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shib keladi. Masalan, uye k'r`p k`key (Jizzax); ekeme aytt`; men` depterlerim uye kopt` (Kattaqo'rg'on); men sene n`me ded`m (turk); Baxmale qoy xeydeyb`z, bozorge borov o'z (Qarnob) kabi.

Ushbu shevalarda jo'nalish kelishigining qo'shimchasini qabul qiladigan so'z unli tovush bilan tugagan bo'lsa, bunday holda uning ko'rsatkichi - ye ko'rinishiga ega bo'ladi. Masalan, xovl`e, bedoneye, deleye (Toshkent); odem ko(r)kkan vekke tili kelimeye kemey qoleyken (Shaxrisabz): tepeye ch`kd`le (Kattaqo'rg'on) va boshqalar.

Bayon etilayotgan guruh shevalarining ayrimlarida - ge va - ye o'rnida tushum kelishigining qo'shimchasi qo'llanilishi bu guruh shevalaridagi o'ziga xos tomonlardan sanaladi. Masalan, xojani borip aydin, mani turing, navbat sizniki dedi (Samarqand) kabi.

Qorluq-chigil-uyg'ur shevalarida jo'nalish kelishigining belgisi yashiringan holda kelishi mumkin. Lekin tushirib qoldirilgan shakli, jumladan, aniq anglashilib turadi: ekemle bozor bordile (bodd`le); ule Semerken kett` (Kattaqo'rg'on); yek`nda Toshkon borovo'z, Bumot desh ketgan (Qarnob) singari.

Qipchoq guruhi shevalarida jo'nalish kelishigining qo'shimchasi quyidagicha ko'rinishlarga ega bo'ladi: - ga, - ge, - a, - e, - ka, - ke. Ko'rinib turibdiki, bular qattiqlik va yumshoqlik, til oldi va til orqa unlilari hamda qisman yonma-yon kelgan ayrim undosh

tovushlar ta'sirida yuzaga keladi va qo'llaniladi. Bu esa singormonizmning shevalardagi o'ziga xos xususiyatlaridan hisoblanadi: uyam ishiga jonadi, uniu gevige kirmedi, bu balaga bir jash toldiu, siz bilekke ishemmen, atama massiualdium; atana bar, enene bar, uyime barganium jok kabilar.

Jo'nalish kelishigining ko'rsatkichi kishilik olmoshlarining birinchi, ikkinchi, uchinchi shaxs birlik shakllariga ega bo'ladi. Bu xususiyat qipchoq lahjasini tashkil etuvchi ko'pchilik shevalar uchun umumiy xususiyatdir. Bu shevalarning ba'zilarida esa boshqacha manzarani ko'ramiz. Ularda kishilik olmoshlarini jo'nalish kelishigida qo'llaganda, magan//megen, sagan//segen, ugan//ogan deb qo'llaniladi. Bu xususiyat Qurama va Bulung'ur, Poyariq, G'allaorol va Ishtixon kabi tumanlardagi qipchoq shevalarining vakillari nutqida ishlatiladi. Ayrim qipchoq shevalaridagi magan, sagan, ogan kishilik olmoshlari hozirgi qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va qo'mik tillarida ham mavjud. O'zbek tilining qipchoq lahjasidagi bu xususiyat bilan yuqoridagi turkiy tillarning qipchoq guruhiga kiruvchi tillarda bu shakllarning mos kelishi ulardagi o'zaro umumiyliklar bilan izohlanadi.

Jo'nalish kelishigining kishilik olmoshlariga qo'shilib ishlatilishidagi bu shakli boshqa grammatik ko'rsatkichlarga nisbatan shevalar vakillari nutqida apcha mustahkam saqlanib kelmoqda. Natijada ular adabiy til me'yorlarini egallagan ziyolilar va o'qituvchilar, jumladan, filolog o'qituvchilar nutqida ham uchray turadi. Bunday hollarda sheva vakillarining nutqiga qarab, ular qipchoq shevasining qaysi biriga oidligini osongina aniqlash mumkin.

O'g'uz lahjasida ham jo'nalish kelishigi bir qapcha shakllarga ega bo'ladi: - ge, - k, - a, - e, - na, - ne. Masalan, kirk diyege yuklep yigitke kop dunya beripti; paxtage, arkasina, muradina etti, shakllari o'g'uz lahjasida apcha faol qo'llanuvchi qo'shimchalardandir. Jo'nalish kelishigida qo'llaniladigan qo'shimchalarning hammasini yuz foiz deb olinsa, Shundan kamida 50 foizini - a, - e qo'shimchalariga ajratishga to'g'ri keladi.

Til tarixining asosiy manbalari hisoblangan O'rxun - Enasoy yozma yodgorliklari, «Devonu lug'otit turk», Navoiy va uning zamondoshlari asarlarida jo'nalish kelishigi qo'shimchalari o'zbek xalq shevalaridagi qo'shimchalar bilan umumiylik va birlikka ega. Ulardan ba'zilar arxaiklashib, iste'moldan chiqib ketgan. - garu, - geru, - karu, - keru, - ra, - re, - ru kabilar shular jumlasidandir. - ra, - re, - ru, - ru qo'shimchalari - garu, - geru, - karu, - keru ko'rsatkichlariga nisbatan qadimiydir.

Hozirgi turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili materiallarida bu kelishik qo'llanilmaydi. Ularning ayrim ko'rinishlari jo'nalish kelishigida ifodalanadi, ba'zan ravishlar va ko'makchilar doirasida ishlatiladi.

O'RIN-PAYT KELISHIGI.

Qorluq-chigil- uyg'ur lahjasi guruhlariga kiruvchi shevalarda o'rin-payt kelishigi - de, - ge qo'shimchasi bilan shakllanadi. - de unli va jarangli undosh tovushlar bilan tugagan so'zlarning o'zak va negizlariga qo'shib qo'llaniladi. Masalan, keto se iu olde b'r ok dervoze kor'n`pt` (Toshkent); dunyode n`men` et`Sh`r`n tur`pt` (Andijon); odemd` odem seperde b`ledi (Jizzax); men borsem egde hech: k`m yogeken (Kattaqo'rg'on). So'zlarning oxiri jarangli undoshlar bilan tamom bo'lganda esa – te holida ishlatiladi; bizardi zavo'tte ishlaysan dedi (Samarqand); to'tt` xos`l kopu, berekes` yog (Turkiston) kabi.

Ushbu guruhlarga kiruvchi shevalardan Samarqand, Buxoro, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Urgut, Shahrisabz kabilarda o'rin-payt kelishigi bilan jo'nalish kelishigi ko'rsatkichlari bir-biridan kam farq qiladi va aralash holda kelaveradi. Bu xususiyatni mashhur shevashunos olim E. D. Polivanov ham o'zining Samarqand shevalariga bag'ishlangan ishlarida o'z vaqtida alohida qayd qilgan edi: bachala maktabga okuydi; tor kishi yoniya tapponchasi bor (Samarqand); biza qishloqqa turamiz (Buxoro); Samarqandga yashaydi (Qarshi). Bu xususiyat ba`zan, JizzaxShevasida ham uchraydi. Masalan, oz`nge yoq, olemge yoq; epem delege `shleyd` kabi.

Yuqorida keltirilgan misolardan ko'rinib turibdiki, o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi (-de) vazifasida qo'llanilayotgan - ge oxiri unli va jarangli undosh tovushlar bilan tugagan so'zlarga, - ke esa oxiri jarangsiz undoshlar bilan tamom bo'lgan so'zlarga va - ke qo'shimchasi oxiri chuqur til orqa undoshlari bilan bitgan so'zlarga qo'shib keladi. Ba`zan - ge qo'shimchasi yumshoq holatga ega bo'lib, - ye shaklida ham ishlatiladi va uchraydi. Bu ko'proq so'zlarning oxirgi tovushlari unlilardan iborat bo'lganda yuz beradi va Kattaqo'rg'on, Shahrisabz, Qarshi kabi ayrim guruh shevalarigagina taalluqli bo'ladi: mol kassopt` qoliya halol (Qarshi); ekemle b`zen`k`e tez-tez kep tured`le (Kattaqo'rg'on) kabi.

Ikkala kelishik ham faqat jo'nalish kelishigi shakli bilan ifodalanadi, uning aksincha holati bo'lmaydi. Shahrisabz shevasida esa tojik tili unsurlari va uning ta`siri bo'lmasligiga qaramasdan jo'nalish kelishigining o'rnida o'rin-payt kelishigi kelishi ko'zga tashlanib turadi. Bu xususiyat ziyoli va o'quvchilar nutqiga xos tomonlardan hisoblanadi. Masalan, kinoda boru:duk, choyxonada kett` kabi.

Qipchoq lahjasini tashkil etuvchi shevalarda o'rin-payt kelishigi - da, - de, - ta, - te qo'shimchasi bilan qo'llaniladi. So'zlarning oxiri unli va jarangdosh unlilar bilan tugaganda - da, - de qo'shimchasi bilan, ya'ni o'rin-payt kelishigi bilan hosil qilinadi: qolda bejerish shert emes, deyrede kuriu tosh jok kabi. Agar so'zlarning oxiri jarangsiz undosh tovushlar bilan

tamom bo'lsa - ta, - te qo'shimchasi qo'llaniladi: jaz javin chin teshleme, kishta ozun bilesen kabi.

O'g'uz lahjasida ham kelishik qo'shimchasi qipchoq lahjasidagi shevalar singari - da, - de, - ta, - te shakllari bilan keladi. Bu ko'rsatkichlar ham so'zlarning o'zak va negizlariga qo'shilib kelishi jihatidan qipchoq shevasidagi singari bo'lib, qattiq o'zak va negizlarda unli va jarangli undoshlardan so'ng - da va jarangsiz undoshlardan so'ng - ta qo'shimchasi bilan ifodalanadi (ular bazarda yoli ukiushkanda kabi). Yumshoq o'zak va negizlarda esa unli va jarangli undoshlardan so'ng - te qo'shimchasi qabul qilinadi.

Yuqoridagilardan tashqari O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari materiallarida o'rin-payt kelishiklari qo'shimchasi sifatida - a, - e, - ya, - ye kabi shakllarning qo'llanganini ham uchratamiz. Masalan, oti o'z yashiuma, biriye kabi.

Demak, o'zbek tili tarixini belgilovchi nodir yozma yodgorliklarda, hozirga vaqtda amalda qo'llaniladigan adabiy til ham o'zbek xalq shevalarida o'rin-payt kelishigi shakli bir xil yoki umumiydir. Shu bilan birga, uning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi turli xil shakllar ham uchraydi. Lekin baribir o'zak va negizga qo'shilib kelishi jihatidan deyarli farqlanmaydi.

Xalq maqollari, topishmoqlar va ba'zan og'zaki nutqda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari belgisiz holatga ega bo'lib, bosh kelishik shaklida kelishi mumkin. Lekin bunday vaqtda ularni bosh kelishik deb qaramasdan, o'rin-payt va jo'nalish kelishiklarining belgisiz shakllari deb izohlash kerak.

CHIQISH KELISHIGI.

Qorluq-chigil-uyg'ur shevalarida chiqish kelishigining qo'shimchasi -dan shaklida qo'llanadi. U so'zlarning o'zak va negizlariga qo'shilib kelishi jihatidan adabiy tildagi holatdan farq qilmaydi: «...borse kemes kocheden ketovurupt»; boriup 'lon er'den sorept' (Farg'ona); y't'nch` osmonden (Namangan) kabi.

So'zlarning jarangsiz o'zak va negizlari oxiriga - gen, - ten qo'shimchasi qo'shilib keladi: itten pas, ltten balan (Buxoro); u s're gepten komeyd` (Andijon); oshatan opkelmed` (Marg'ilon); toshten qattiq, gullan nozuk (Urgut) kabi.

- den, - ten (- tan) ko'rsatkichlaridan tashqari, turli xil fonetik o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan - ney, - nen, - len, - dem, - tem kabi ko'rinishlari ham uchraydi: oshtem b'r oshem old`m (Andijon); tunna gullen tegd` (turk) kabilar.

Qipchoq lahjasida chiqish kelishigini hosil qiluvchi shakllar bir necha xil bo'ladi. Bular so'zlarning o'zak va negizlari qattiq yoki yumshoq holatga ega bo'lishi bilan bog'liqdir; seni

suygennen aytaman; payi o'zdan tuship qaldium; darak beliden sinedi; ishten ketti; Chumchuqtan qorqqan tari ekmes, xovlisiden bitte non chixmadi.

O'g'uz lahjasida ham so'z o'zak va negizlarning qattiq va yumshoqligiga amal qilgan holda chiqish kelishigining qo'shimchasi qipchoq lahjasidagi singari quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi: - dan, - den, - tan, - ten, - nan, - nen: Sharqdan geledigan shamal; men gemesten, bu altiunna saliungan, uch gunen son kabi.

O'zbek tilining Turkiston, Iqon, Mankent va Qorabuloq shevalarida chiqish kelishigining shakli - diun (endin, tamdin); - din: bitidin, ata-enemdin; - tiun: Choqtin; - tin: gettin, ittin kabi qo'shimchalar bilan shakllanadi.

O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari, «Devonu lug'otit turk» kabi o'zbek tiliga oid yozma yodgorliklarda chiqish kelishigini hosil qilish uchun - dan, - den, -tan, - ten, - din, - dun shakllari qo'llaniladi

Chiqish kelishigida kelgan so'zlar adabiy tildagi singari harakatning boshlanish paytini, o'rnini, uning sababini, biron joy yoki narsaning uzoqlashishini bildirib kelgan. Gapda otlar uyushib kelganda, chiqish kelishigi qo'shimchasini ana shu uyushib kelgan otlarda qo'shilish usullari, ularning vazifalari kabilar hamma o'zbek shevalarida ham adabiy tildagi holatga, asosan, to'g'ri keladi.

Chiqish kelishigi shakli tarixiy nuqtayi nazardan boshqa kelishiklarga nisbatan bir muncha keyinroq shakllangandir. Chunki u eng qadimgi yozma manbalarda kam qo'llangan. Uning o'rniga ko'p vaqtda o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi ishlatilgan.

Shunday qilib eng qadimgi yozma yodgorliklarda kelishlarning soni apcha ko'p bo'lib, ularning shakllari ham xilma-xil bo'lgan. Ularning ko'pchiligi hozirgi o'zbek tili va uning lahjalarida ishlatilmaydi. Yodgorliklardagi – din, - tin, - a. – e, - ye, - n, - in kabi shakllar o'zbek xalq shevalari materialarida, qisman, hozirgi o'zbek adabiy tilida ham (ayniqsa, poyeziyada) uchrab turadi. Ayrim o'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining miqdor jihatidan ko'p belishi ularda assimilyasiya, ohangdoshlik kabi hodisalarning mavjudligi bilan izohlanadi. Lekin qo'shimchalarning xilma-xil ko'rinishlarga ega bo'lishi ularning miqdoriga ta'sir etmaydi, ya'ni o'zbek lahja va shevalarining hammasida oltita kelishik mavjud.

Fe'l – so'z turkumi.

Fe'l narsa - buyumning harakat va holatini ifodalovchi so'z turkumi sanaladi. Fe'llar shaxslar va narsalar harakatini bildirish bilan birga turli holatni, belgining o'zgarishini ham harakat tarzida anglatadi: bu odamnikida to'rt yildan beri ishlayman; o'zi bir kun jazosi tortar, bir kun izo bo'lar.

Soʻz turkumlari ichida eng kattasi va murakkablaridan biri feʼldir. Navoiyshunoslarning statistik maʼlumotlariga koʻra, Navoiy asarlarida qoʻllanilgan soʻzlarning umumiy soni 26 mingdan koʻproq boʻlib, ularning 1000 ga yaqini feʼl va feʼl shakllarini tashkil etadi. Feʼllar gap tuzishda kuchli uyushtiruvchilik xususiyatiga ega boʻlib, koʻpgina boshqa soʻzlarini oʻziga ergashtirib keladi. Otning kelishiklar bilan turlanishi, asosan, feʼlda ifodalangan maʼno talabiga qarab boʻladi. Masalan, Bahor keldi, gullar ochila boshladi, men ishdan kelyapman, bu yil maktabni tamomlayman. Gap boʻlak-laridan hol va toʻldiruvchi, asosan, feʼlga bogʻlanadi. Ular feʼlda nutq qismlarini birlashtiruvchilik xususiyati – sintaktik holatning kuchli ekanligini koʻrsatishdan iborat. Otda turlanish, feʼlda esa tuslanish asosiy morfologik belgilardan biridir. Bunda leksik jihatdan oʻzgarish yuz bermaydi, faqat shaxs - son, zamon singari maʼnolarni ifodalaydi, kesimlik ham koʻrsatiladi. Feʼlning asosiy sintaktik vazifasi kesimlik boʻlib, oʻzining turli vazifalarida (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) gapning boshqa boʻlaklari – ega, toʻldiruvchi, aniqllovchi, hol vazifalarida ham kela oladi.

Feʼl zamon, mayl, shaxs - son, nisbat, boʻlishli - boʻlishsiz kategoriyalari, vazifadoshlik shakllariga ega boʻlib, ularning aksariyati feʼlning maʼnosi bilan bogʻliq va faqat unga xos kategoriyalardir.

Feʼl zamonlari.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida feʼl zamonlarining tasnif qilinishi, zamonlarni belgilash va qoʻllashda xilma - xil qarashlar mavjudligiga qaramasdan, feʼl zamonlari uchga boʻlinadi. va quyidagi nomlar bilan ishlatiladi: oʻtgan zamon feʼli, hozirgi zamon feʼli, va kelasi zamon feʼli.

Oʻtgan zamon feʼlini besh guruhga boʻlib oʻrganish anʼanaga aylanib qolgan. Bu oʻqitish jarayoni uchun ham, ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish uchun ham qulaydir:

1. Yfqin oʻtgan zamon feʼli: somsepezz` don`den top`b opkeld`m; Chekuruvd`m kemed`n. Oz`m yep qoyd`m, d`pti (Toshkent); hamma `sht` qip qoydim, ekemner ketti (Qipchoq); u `shtekke k`rd`, bold`m men sen`k` (Jizzax).

2. Uzoq oʻtgan zamon feʼli; olt` kun turip yaan keytip ketamman ( Qarshi); men bu k`topt` oko`p ch`kken; ulelrd` one t`l`s` toj`y t`l` bogeyeken (Jizzax); Cherek yovup koygandim (Shimoliy Xorazm); b`r poden` `shk` shu k`zge tushup qolgen ed` (Namangan).

3.Oʻtgan zamon xikoya feʼli: men koy`md` yoqatibdim, dedi; manav korgen eken; bir qoyimni bergey debidim (Qorabuloq).

4.Oʻtgan zamon davom feʼli: to olgun`m`z yaxsh`l`k kiul`rd`m (Andijon); ule (r) `shlerd`ler (Payshanba).

5. O'tgan zamon eshutilganlik fe'li: Kore ke:k'laetten yshl'k k'ppen» dep xapa bold' (Andijon); karga pichenchige baripti (Turkiston).

O'tgan zamonni hosil qiluvchi fe'l shakllari bilan hosil bo'lgan fe'llarning ma'nolarida umumiy xususiyat, ya'ni ma'no umumiylik mavjud. Shunga ko'ra, ular ikki guruhga jamlanadi. Lekin ushbu fe'l shakllari har biri o'ziga xos ma'no nozikliklari bilan ajralib turadi. Bu farqlarni yuzaga keltirish uchun har guruhda boshqa - boshqa qo'shimchalar qo'llaniladi. Ularning ayrimlari o'zaro xususiyatlarga ega. Ana shularni hisobga olgan holda fe'l zamonlariga, ayniqsa, fe'lning aniq o'tgan zamon, aniq hozirgi zamon, aniq kelasi zamon fe'li shakllariga alohida - alohida to'xtalib o'tamiz.

Yaqin o'tgan zamon fe'li.

Yaqin o'tgan zamon fe'li ma'no jihatidan harakatining nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilganini anglatib keladi. Bunda so'zlovchi uning bajarilganligini ko'rgandek yoki shu harakatning guvohi bo'lgandek xabar qiladi. Yaqin o'tgan zamon fe'llari o'zlaridagi qo'shimchalarning turli - tumanligi bilan ajralib turadi va bu jihatdan o'tgan zamon fe'llarining boshqa turlaridan farq qiladi.

O'zbek xalq shevalarida yaqin o'tgan zamon fe'lining qo'llanilishi, hosil bo'lish yo'llari, ma'no xususiyatlari vazifalari o'zbek adabiy tilidagi holatdan deyarli farq qilmaydi. Lekin har bir ayrim yoki bir guruh shevalarda adabiy til bilan umumiylikdan tashqari, ulardan har birining o'zigi xos tomonlari mavjud.

Shevalardagi ayrim o'zigi xos xususiyatlarni aniqlashtirish maqsadida O'rxun – Enasoy yozma yodgorliklari, »Devonu lug'otit turk« va Alisher Navoiy asarlaridagi ba'zi fe'l shakllarini chog'ishtirish ularni aniqroq va to'laroq tasavvur etishga yordam beradi.

Yaqin o'tgan zamon fe'lida fe'l shakllarining xilma – xilligi uning o'zak va negizlarida jarangli va jarangsiz undosh tovushlarning kelishi va qadimgi fe'l hosil qiluvchi qo'shimchalarning saqlanib qolganligi bilan izohlanadi. Bunday fe'llarni hosil qilish uchun fe'l o'zaklariga – di zamon yasovchi qo'shimchasi va tegishli shaxs - son ko'rsatkichlari qo'shiladi. Umumiy tasavvur hosil qilish uchun namuna sifatida bir - ikkita misollarni keltirib, har uchala shaxsning birlik va ko'pliklari buyicha tuslab ko'raylik. Masalan, Toshkent shevasida:

Birlik.

I shaxs	keld'm	kord'm
II shaxs	keld'n	kord'n
III shaxs	kel'd	kord'

Ko'plik.

I shaxs	kelduk//kelduv// kelduv o'ze, keld`m`z, kelduv o'z, keld o'z kord`m`z, korduv o'z, kord o'z
II shaxs	keld`n`z, keld`y`z, keld`z keld`yle, kord`n`z, kord`y`z kord`z, kord`yle
III shaxs	kel`sht`, kor`sht`.

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llaniladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Masalan, bu shaklda Toshkent shevasida - vot (keyingi "t" undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi. Buxoro shevalarida – op, "j" lovchi shevalarda -djatir, - vatir, Xorazm shevalarida –yatir, Qorabuloq shevasida – ayt kabilarni keltirishimiz mumkin

Adabiyotlar

1. Reshetov V V, Shoabdurahmonov. Sh. *"O'zbek dialektologiyasi"*, Toshkent, *"O'qituvchi"*, 1978- yil
2. Mirzayev M M, *"O'zbek tilining Buxoro guruh shevalari"*, Toshkent, 1969 -yil.
3. Ashirboyev S, *"O'zbek dialektologiyasi"* Toshkent, 2000 -y / ma'ruza matni/
4. Rajabov N *"O'zbek shevashunosligi"* Toshkent, *"O'qituvchi"* 1996-yil.
5. Murodova N *"O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini"*, Toshkent, *"Fan"* 2007 yil
6. Doniyorov X *"Qipchoq dialektlarining leksikasi"*, Toshkent, *"Fan"*, 1997- yil.
7. www.ziyonet.uz